

METODOLOŠKE OSOBITOSTI DEMOGRAFSKOG ISTRAŽIVANJA HRVATSKOG OTOČJA

Ivan Lajić, Ivo Nejašmić

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

UDK 314.18(497.5)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 4. 6. 1993.

Članak se bavi osobitostima metodologije demografskih istraživanja jadranskih otoka. Iako malobrojna, hrvatska otočna populacija oduvijek je bila demografski vrlo heterogena. Naseljene na otočnoj fronti dugoj gotovo 500 km, ali samo na 60-ak otoka, otočne su populacije u mnogim segmentima demografskog istraživanja posebne u odnosu na kontinentalna područja. Članak ističe i grupira ove osobitosti kako u povijesnoj tako i u aktualnoj demografskoj zbilji. Posebnosti otočnih demografskih istraživanja podijeljene su u tri osnovne skupine: posebnosti tipologizacije u svezi s ciljevima demografskih istraživanja, problematika statističkih izvora i njihova vjerodostojnost i primjenjivost statističkih pokazatelja na području takozvanih "malih populacija".

Istražujući demografski razvoj istočnojadranskog otočja možemo uočiti metodološke osobitosti i probleme koji se izdvajaju iz uobičajene demografske problematike istraživanja drugih prostora Hrvatske. Prevladavajući razlog posebnosti demografskog razvoja proizlazi iz samog prirodnogeografskog određenja otoka, a to je okruženost morem koja u različitim povijesnim razdobljima predstavlja stimulaciju ili pak barijeru migracijskim strujanjima. To pak u daljnjoj konzekvenci ima odraz na ostale komponente ukupnog kretanja pučanstva i transformaciju njihovih struktura. Mnoštvo metodološko-statističkih problema uočavamo već pri samom određenju otočja, utvrđivanju granica njegovih podskupina, definiciji naseljskih lokaliteta koji se susreću jedino na otocima (otočna svjetionička naselja ili pak dvojna otočno-obalna naselja), da bi posebni problemi nastali prilikom utvrđivanja vjerodostojnosti statističkih izvora (stupanj statističkih spoznaja i metoda, izmjenjivanje različitih političkih suvereniteta itd.). Upravo ova složenost predmeta istraživanja zahtjeva involviranje i drugih znanstvenih disciplina i njihovih metodoloških instrumenta-

rija kako bi se upotpunila, a ponekad i razjasnila slika demografskog razvoja jednog, pučanstvom malobrojnog ali prostornim udjelom (uključujući i more koje ga okružuje) vrlo značajnog dijela Hrvatske.

Svijesni da se svi demografski problemi svojim sadržajem ne mogu svrstati u zajedničke grupe, i da neki ostaju izvan njih, svrstali smo demografske statističke metodološke posebnosti u tri osnovne grupe:

- 1) posebnosti tipologizacije u svezi s ciljevima demografskog istraživanja,
- 2) statistički izvori i njihova vjerodostojnost,
- 3) primjena i interpretacija statističkih pokazatelja.

Prva grupa pitanja nije isključivo demografska, premda čini jednu od pretpostavki svakog otočnog demografskog istraživanja. U ovom slučaju primarna je pomoć geografije.

Statistički su izvori sputavajući čimbenici demografskih istraživanja na gotovo cijelom prostoru Hrvatske. Na primjeru otoka to je naglašenije, zbog same jedinice istraživanja i zbog učestalih povijesnih promjena administrativne vlasti nad našim otočjem.

Treću grupu pitanja možemo povezati uz problematiku statističkih pokazatelja i njihove interpretacije na primjeru "malih populacija" kojima pripadaju svi jadranski otoci, pa i sve njihove podskupine. Problem je naglašen i postojanjem dugotrajne i intenzivne depopulacije velikog dijela otočnog prostora, tako da se moraju modificirati uobičajeni kriteriji i stupnjevanje modaliteta depopulacije i njenih posljedica (poseban pristup razlikovanju stare populacije po dobi).

Za istočnojadranske otoke možemo reći da su rijetko naseljeni, odnosno da imaju nisku gustoću naseljenosti. Od približno 630 pripadajućih otoka, najviše ih 50 može biti predmetom nekog demografskog istraživanja. Naime, to su stalno naseljeni otoci, uz naznaku da su prilikom ovog izračunavanja isključena svjetionička naselja. Naseljenost jadranskog otočja slabija je nego u glavnine ostalih sredozemnih arhipelaga, što se obrazlaže povijesnim, demografskim, prometnim značenjem, ali i fizičkim svojstvima našeg otočja (veličina, pomanjkanje vodenih tokova), zakašnjelom litoralizacijom većeg dijela otočne fronte itd.

Jadranski arhipelag sačinjavaju brojni otoci koji po svim prirodnogeografskim i demografskim kriterijima pripadaju skupini malih otoka. Eksperti UNESCO-a odredili su "malim otocima" sve one površina kojih ne premašuje 10.000 km² i imaju do 500.000 stanovnika (Grupa autora, 1990). Ovaj okvir ne premašuju ni svi jadranski otoci zajedno pa smo zbog analitičkih (u prvom redu demografskih) razloga odstupili od UNESCO-vog mjerila međunarodne klasifikacije i uspostavili svoju, primjereniju našem otočnom sustavu. To se poglavito odnosi na demografske kriterije gdje u grupu većih otoka svrstavamo one koji imaju preko 10.000 stanovnika. Veliki jadranski otok je onaj čija je površina veća od 100 km². Po ovako uspostavljenim kriterijima, koji predstavljaju ujedno i posebnost demografskog i šireg otočnog istraživanja, na hrvatskom dijelu Jadrana imamo, po demografskom kriteriju (Popis pučanstva 1991. god. *Dokumentacija* RZS br. 881) četiri, a po "površinskom" osam velikih otoka (Rubić,

1953; 13). Pokazatelji zorno prikazuju da se naši otoci svrstavaju po brojnosti pučanstva u iznimno male otoke. Zato se svaki istraživački koncept, bilo pojedinih otoka ili otočnih skupina, mora temeljiti na demografskim pretpostavkama ponašanja tzv. "malih populacija". Osnovna značajka ove populacije jest senzibilnost glede apsolutnih i relativnih promjena kretanja broja stanovnika, što uzrokuje atipične strukturalne promjene. Valja istaknuti da se u ovom primjeru radi o najupečatljivijem modelu "male populacije" koja je, za razliku od ostalih tipova takve populacije, jasnim i ponajprije fizičkim granicama smještena u striktno omeđenom malom prostoru.

IZBOR POPULACIJSKOG MODELA

Temeljno teorijsko pitanje povijesne demografske analize razvoja otočne populacije predstavlja njihovo svrstavanje u "otvoreni" ili "zatvoreni" populacijski model. Osnovna je značajka "otvorenog" modela prisutnost obiju komponenata ukupnog kretanja stanovništva, prirodnoga i mehaničkoga, dok kod "zatvorenog" modela kvantitativni i kvalitativni aspekti razvoja populacije nastaju pod isključivim utjecajem prirodnog kretanja. Ovisno o povijesnim razdobljima višetisućljetne naseljenosti (Markova i Grapčeva spilja na Hvaru i Jamina Sredi na Cresu najstarija su nalazišta ljudskog obitavanja istočnog dijela Jadrana), naša su istraživanja pokazala da je jadranskootočna populacija učestalije participirala u "zatvorenom" nego "otvorenom" populacijskom modelu razvoja. I ovdje zatičemo razlike u glavnim jadranskim otočnim skupinama. Otočna historijska demografija otkriva da su intenzivnije fluktuacije bile prisutnije u vremenima kolonizacija i depopulacija prouzročenih emigracijom. To se ponajprije odnosi na grčko-rimske kolonizacije, inicijalno hrvatsko naseljavanje i valove napućavanja u XVI. i XVII. stoljeću. Depopulacijska razdoblja, uzrokovana snažnim iseljavanjem, a ponekad i pravim eksodusom, nastupila su nestankom grčke, a potom i rimske dominacije Jadranom, interregnumom nastalim smjenom hrvatskog umjesto romanskog etnikuma (iseljavanje Romana u priobalne gradove i Italiju; izvor: Konstantin Porfirogenet). Pošasti kuge (XVI. i XVII. stoljeće) utječu na pojavu sekularnog raspućavanja i uspostavljanje zatvorenijeg modela demografskog razvoja. Suvremena depopulacija koja je na otocima prisutna gotovo cijelo XX. stoljeće izravna je posljedica emigracije, koja u svojoj drugoj fazi uzrokuje i pojavu denataliteta. Obnavljanje populacije imigracijom ne postoji, što navodi na konstataciju da su demografske otočne promjene inicirane djelovanjem jedne komponente ukupnog kretanja. Tako je, na primjer, u razdoblju ranijih kolonizacija prisutna samo imigracija. U tim razdobljima ublažavanje negativnog migracijskog salda useljavanjem pučanstva na otoke zanemarivo je i statistički irelevantno. Stoga ne iznenađuje činjenica da su prvi analitičari naše otočne demografske statistike pod kategorijom "iseljenog stanovništva" podrazumijevali negativni migracijski saldo, što nije egzaktno, ali je praktički odgovaralo realnom stanju toga vremena (Makale i Lakatoš, 1914; Lakatoš, J., 1966).

Postavlja se pitanje zašto se u prošlosti formirao otočni migracijski saldo pod utjecajem samo jedne komponente. Rane su kolonizacije bile planirane u samoj metropoli, tako da spontani čimbenici privlačenja stranog pučanstva nisu bili značajni. Osim toga, i pravni ustroj kolonija striktno je regulirao migracijske tijekove. Srednjovjekovna imigracijska strujanja nastala su jedino iz položaja otoka kao zakloništa-zbjega (u ranom srednjem vijeku Hrvati i Avari razaranjem dalmatinskih gradova priobalja, ponajprije Salone, potiču snažne migracije prema otocima; u kasnom srednjem vijeku hrvatski živalj naseljava otoke bježeći pred Turcima). Učestalije javljanje "zatvorenog" modela demografskog razvoja otočnih populacija te posebnost "otvorenog" modela (postojanje jednog migracijskog pravca) ističe društvenu i gospodarsku izolaciju istraživanog prostora, što je naročito uočljivo tijekom ranog XX. stoljeća. Depopulacija uzrokovana masovnim iseljavanjem početkom ovog stoljeća izravna je posljedica krize otočne privrede čije malobrojne grane nisu imale kvalitetnu i brzu supstituciju. Nakon Drugog svjetskog rata depopulacija je ponajprije posljedica inferiornog društveno-gospodarskog razvoja u odnosu na propulzivnost kopna. Industrijalizacija priobalja te masovno, naročito prekomorsko, iseljavanje otočana uz izostanak suvremenih oblika privređivanja stvorili su izolirane ekumene koje tek u završnoj fazi turističke valorizacije (konverzijska funkcija turizma) ističu svoje komparativne vrijednosti. Ovdje možemo istaknuti da područja sličnih prirodnih osobina, ali različitog stupnja demografske otvorenosti, mogu postići različite učinke turističke privlačnosti. Tako je moguće pomoću ovog neuobičajenog (demografskog) pristupa uočiti jedan segment turističkog potencijala otočnog područja. U najnovije vrijeme razvoj suvremenog turizma stvara preduvjete mijenjanja specifičnog migracijskog modela, jer se potiču, istina, još u blagoj formi, imigracijski tijekovi.

Na kraju razmatranja globalnih demografskih modela treba spomenuti i njihove osnovne značajke: demografskim se modelima:

- 1) identificiraju činitelji demografskog razvoja (postojanje samo prirodnog kretanja – model zatvorene populacije; zajedničko djelovanje prirodnog i mehaničkog kretanja – model otvorene populacije),
- 2) odražavaju i nedemografski činitelji, jer otvorenost populacije pretpostavlja neujednačenost društveno-gospodarskih, političkih, socio-kulturnih i drugih značajki promatrane i ostale populacije,
- 3) stvaraju polazišta kreiranja revitalizirajućih otočnih politika ovisno o modalitetima stanja demografskog razvoja (izbor pronatalne ili imigracijske politike te njihovih kombinacija).

JEDINICA ISTRAŽIVANJA

Vrlo značajni metodološki problemi demografskih istraživanja jadranskih otoka nastaju prilikom određenja jedinice istraživanja. Ovisno o cilju istraživanja i prostornoj definiciji njegova predmeta, ovaj otočni sustav moguće je istraživati

od razine pojedinih otočnih naselja, otoka, otočnih podskupina, otočnih regionalnih skupina (dalmatinska i kvarnerska) te skupno, kao cjelokupni jadranski arhipelag. Praktična je raščlamba na četiri bivše otočno-općinske skupine sjevernog Jadrana (cresko-lošinjska, krčka, rapska i paška), pet bivših općinsko-otočnih skupina Dalmacije (bračka, viška, lastovska, korčulanska i hvarska) te šest otočnih skupina s gravitacijom i svojedobno administrativnom pripadnošću jednom od kontinentalnih općinskih središta (zadarska, biogradska, šibenska, trogirski, splitska i dubrovačka otočna skupina). Bez obzira na to što je došlo do novog administrativnog ustroja naše države, principi razdiobe, zbog prethodne četrdesetgodišnje statistike, kao i povijesne gravitacije otočja pojedinim regionalnim centrima priobalja, predočena podjela može se i nadalje primjenjivati. Buduća demografska istraživanja moći će se temeljiti na novoj općinskoj razdiobi, koja ima uži teritorijalni obuhvat nego bivši otočno-općinski arhipelazi, ali širi nego što predstavlja razina naselja.

Ova teritorijalna razdioba najsličnija je onoj početkom pedesetih godina, pa ukoliko se rade studije sekularnog demografskog razvoja moguća je usporedba određenih segmenata s tim razdobljem (postojanje tzv. "malih općina"). Administrativno-teritorijalni je pristup praktičniji prilikom istraživanja novijih demografskih procesa i zbog toga što u općinskim statističkim uredima nalazimo glavninu selektirane statističke građe za jedinicu istraživanja do ranga općine. U suvremenim je demografskim analizama sve prisutniji kriterij grupiranja otoka po njihovoj veličini, i to svrstavajući ih na velike i male otoke. Naime, taj kriterij korelira s demografskim procesima na jadranskim otocima, u prvom redu s depopulacijom koja je izražajnije na manjim otocima. Isti demografski proces lako se može dovesti u vezu i s razdiobom otočnog sustava na: priobalne, kanalske i pučinske otoke. Depopulacija i njezine posljedice vidljivije su na otocima udaljenijim od kopna, dakle onima slabije komunikacijske povezanosti s obalom i njezinim središtima (problem transverzalne povezanosti i rangiranja otoka po ovom principu).

Najprimjereniji demografski princip razdiobe jest onaj koji otoke dijeli prema kriteriju kretanja broja stanovnika, dakle na: depopulirajuće, stagnirajuće i progresivne. Unutar najrasprostranjenije kategorije, a to su depopulirajući otoci, vrši se podjela na otoke umjerene, intenzivne i ekstremne depopulacije (Lajić, 1992), pri čemu se zadnja kategorija nekad proširuje i na grupu otoka čije stanovništvo izumire. Poseban analitički problem zatičemo prilikom obrade specifičnih obalno-otočnih naselja. Ukoliko želimo strogo odvojeno analizirati otočni dio od kopnenog dijela, nastaju gotovo nepremostive statističke teškoće. To se naročito odnosi na otok Murter i Čiovo, dok je donekle jednostavnija situacija s Krapnjem. Murtersko naselje Tisno proteže se, naime, djelomice na otočnoj, a djelomice na kopnenoj strani. Pošto malo naselje nema toliko zaokruženih cijelina (na primjer više mjesnih zajednica ili župa), nemoguće ih je odvojeno razmatrati. U tom slučaju predlažemo tretiranje ovog naselja samo kao otočnog, već i stoga što njegov kopneni dio gravitira staroj otočnoj jezgri – jer drugog bližeg gravitacijskog središta nema. Slučaj Trogira jest oprečan. Jezgra je ovog povijesnog grada na kopnu, a tek u novijoj povijesti širi se na čiovsko područje. To je područje vrlo teško statistički razgraničiti, pa zbog centralnog

značenja i veličine kopnenog dijela upućujemo na integralni pristup Trogiru kao priobalnom gradu. Na Krapnju je nešto jednostavnija situacija. Dvojno naselje Krapanj-Brodarica nije povezano mostom. Komunikacija je otežana s Krapnjem, dok je Brodarica *de facto* već rezidencijano predgrađe Šibenika. Njezin demografski razvoj u suprotnosti je s depopulirajućim razvojem na Krapnju. Razdioba dvojnog naselja na dvije mjesne zajednice pruža statističku podlogu za odvojene statističke analize. Ukoliko se demografske statističke analize vrše na razini općina, nastupaju teškoće pri teritorijalnoj razdiobi Paga i Raba, Korčule i Pelješca te Čiova – između općina Splita i Trogira. Paški poluotok Lun donedavno je pripadao općini Rab, kojoj povijesno gravitira. Općini Korčula pripadao je i najizbočeniji dio poluotoka Pelješca, pa ukoliko se želi vršiti analiza jedino otočnog dijela ove općine, treba izdvojiti kontinentalna naselja, što nije uvijek lako.

Metodološki problem grupiranja otoka i otočnih skupina predstavljaju poneki otoci ili otočna naselja unutar otočnih skupina koji imaju oprečne predznake ukupnog kretanja stanovništva. Tako, na primjer, naselja u unutrašnjosti velikih otoka bez iznimke izrazito depopuliraju, dok uz samu morsku obalu statistika bilježi porast pučanstva (usporedi: Nejašmić, 1991). U takvom slučaju nerijetko se registrira ukupna depopulacija otoka ili otočne skupine, premda unutar ovih kategorija naselja zatičemo i ona izvan opće dinamike i vitalnih značajki. Stoga, ukoliko se pruži statistička mogućnost jedne cjelovitije analize (vitalne i mehaničke) najkvalitetnije rezultate dobivamo ukoliko su razmatrana sva naselja pojedinačno.

OTOČNA DEMOGRAFSKA STATISTIKA

Problematiku otočne demografske statistike kronološki možemo podijeliti na:

- 1) dugotrajno razdoblje povijesne demografije, gdje pronalazimo rijetke a time i nekontinuirane izvore (koji unatoč nedostatnosti daju ishodišne elemente rekonstrukcije demografskog stanja daljih demografskih razdoblja) i
- 2) suvremeno razdoblje službenih popisa pučanstva od sredine XX. stoljeća naovamo.

Najstarija kartografija, kao i fragmenti nekih peripla označavali su jadranskootočne naseobine i tako ih izdvajali iz ostalih anonimnih dijelova našeg dijela Sredozemlja (Kozličić, 1990). Naravno, ti "izvori" vrlo su nesigurni i u njih su sumnjali i sami njihovi autori. U najstarije spominjane izvore nesumnjivo se ubraja Pseudo Skilakov "Peripl" (Suić, 1955), u kojem se navodi da uz Elektride, Hentoride i Istros u Liburniji ima i "mnogo drugih bezimernih", a pod tim "drugim" Suić pretpostavlja da je autor mislio na zadarske i otoke srednjeg kanala kojima pribraja i Murter.

Do današnjeg dana historiografija nije raščlanila gotovo osnovne toponime vezane uz prva nazivlja naših otoka. Zato ne čudi da najcjenjeniji hrvatski povjesničari i lingvisti uz mnoge grčke i latinske nazive stavljaju znak upitnika

zbog nedoumice oko njihova predslavenskog imena. Podataka o brojnosti žitelja prvih naselja otoka nemamo. Mnogo stoljeća kasnije to su probali učiniti povjesničari, ali ne demografi, pa ponekad dobivamo neprimjerene brojke. Uzmimo primjer antičkog Osora, nesumnjivo najznačajnijeg otočnog grada rimskog razdoblja. Neki autori govore o broji od 20.000 žitelja (Žic, 1936; Pozzo-Balbi, 1934; Scarpa, 1941; Novak, 1958. itd.). Neki drže da je ovaj grad dostignuo brojku od čak 25.000 žitelja (Imamović, 1975), dok su daleko realnije brojke koje govore o napučenosti Osora ispod 10.000 žitelja. Ukoliko pažljivije proučimo raster antičkoga grada približnog značenja (Suić, 1976), vidljivo je da se sam grad prostirao na površini ne većoj od 1 km², što bi značilo, prema nekim prije navedenim autorima, da je ovaj grad imao gustoću najužih središta modernih metopola. Naravno, takva je konstrukcija neprimjerena, pa navedene brojke valja dovesti u svezu s ukupnim brojem žitelja otočja Cresa i Lošinja (četiri antička grada ovog područja). Jedan od vrlo spornih, ali često citiranih povijesnih izvora ranosrednjovjekovne otočne naseljenosti odnosi se na Konstantina Porfirogeneta, koji između ostalog tvrdi da u desetom stoljeću stanovništvo jadranskih otoka proživljava intenzivno raspučavanje, a pojedine otočne skupine (npr. zadarska) i izumiranje populacije. Tu će pak konstataciju nekritički prihvatiti i neki suvremeniji autori (na primjer Skok, 1950). Brojni izvori materijalne kulture govore da su upravo za cara Porfirogeneta "izumirući" otoci (X. stoljeće) bili naseljeni pretežno romanskim, a potom romansko-hrvatskim i hrvatskim življem. Nesporo je da je zbog teške krize i sloma Bizanta otočno romansko pučanstvo napuštalo otoke i sklanjalo se u sigurnije primorske gradove ili u jezgru carstva da bi se potom – nastajanjem suživota s Hrvatima – ponovno vraćali na napuštene otoke. Pošto je *De administrando imperio* često citiran i u demografskim radovima, uputno je konzultirati eventualno i druge izvore naseljenosti kako bi se upotpunila blijeda slika tog razdoblja otočne demografske povijesti.

Za vrijeme višestoljetne venecijanske uprave ostvareno je nekoliko djelomičnih popisa pučanstva nekih otoka i otočnih skupina. Iz ranijeg razdoblja njihove vlasti datiraju prvi statistički podaci o broju pučanstva dalmatinskih otoka koje su izvršili apostolski vizitori, ali uz napomenu o djelomičnom statističkom obuhvatu jer su popisali samo ljude "od pričesti". (Ljubić, 1876).

Od starijih popisa upozorili bismo na neka kriva citiranja najstarijeg podatka o broju žitelja šibenskog područja (u koje je uključeno i šibensko otočje). Riječ je o izvoru šibenskog biskupa A. G. Fosca, tzv. "Katalogu rimokatoličkih župa šibenskog područja" koji neki autori lociraju u 1298. godinu (Stošić, 1940; Soldo, 1973; Grupa autora, 1983). Za ovaj je izvor već dokazano da nije vjerodostojan i da je mladi gotovo dva stoljeća. I u suvremenijim demografskim razdobljima uočavamo popisne falsifikate. Tako, recimo, austrijski popisi iz 1798. i 1804. godine nemaju popisnu autentičnost, jer su to zapravo prepisani rezultati posljednjeg venecijanskog popisa. Takva je "metoda" prisutna i u izvješćima sindika i vizitora, koji su svojim nalogodavcima slali zastarjele podatke koje su prikupili njihovi prethodnici. Tako je nadnevak bio aktualan, ali su činjenice odgovarale nekoj prijašnjoj vizitaciji.

Pogotovo prilikom korištenja starijih statističkih i ostalih relevantnih izvora posebnu pozornost treba usmjeriti na to odnose li se podaci na imenovani lokalitet ili na šire područje. Na primjer, brojni venecijanski podaci nose hvarsku ili osorsku oznaku, premda se radi o hvarskoj ili osorskoj biskupiji. U prvom slučaju statistički su obuhvaćeni i Vis i Brač, a u drugom otočje Cresa i Lošinja. I u kasnijim razdobljima, na primjeru Osora teško uočavamo kada se radi o gradu Osoru a kada o pučanstvu otoka Cresa; u kasnijem srednjem vijeku, naseljavanjem Lošinja, statistički se to područje zbrojem uključuje u Osor. Slične ćemo primjere naći prilikom istraživanja demografske povijesti dijela šibenskog arhipelaga, gdje se podaci za otok Zlarin odnose i na Prvić i Kaprije, Silbu (uključujući okolno otočje), zadarsko otočje (ponekad izostavljeni ili pridodani podaci za veći dio Paga) itd.

Unatoč metodološkom usavršavanju i utemeljenju demografije kao znanosti, niti suvremeni popisi pučanstva nisu pošteđeni značajnijih problema evidentiranja ukupnog kretanja populacija kao i njihovih strukturnih promjena. Opći se problemi popisne statistike ponajprije odnose na provedbe popisa. Popisi 1857, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. i 1991. godine temeljeni su na načelu "stalnog", a preostali službeni popisi na načelu "prisutnog stanovništva". Mišljenja smo da bi otočne populacije koje su tijekom cijelog razdoblja kontinuiranog popisivanja (dakle, druga polovina XIX. stoljeća i cijelo XX. stoljeće) pod neprekinutim utjecajem emigracijskih procesa, bile egzaktnije statistički obuhvaćene da su popisi bili provedeni metodom prisutnog stanovništva. To se posebno odnosi na najnovije popise unatrag tri desetljeća. Razlog ovakvom pristupu valja potražiti u okviru već spomenutog specifičnog modela otvorene otočne populacije s "dominacijom" emigracijske komponente. Stalnim pučanstvom smatra se i dio populacije koja je najvjerojatnije definitivno napustila matični otok, ali u novom prebivalištu nije još ostvarila administrativnu alokaciju (registracija mjesta stanovanja, stjecanje novog državljanstva itd.).

Već prilikom prvog službenog sveobuhvatnog popisa pučanstva 1857. godine uočavamo problem autentičnosti iskazanih podataka za pojedina otočna područja. Naime, za većinu kvarnerskih otoka (tadašnji kotarevi: Cres, Lošinj i Krk) raspoloživi su bili samo skupni popisni podaci, da bi naknadnim popisnim izvješćem, na temelju pretpostavljenog porasta ukupnog broja stanovništva navedenih kotareva između 1857. i 1869. godine, bilo procijenjeno stanje za pojedina naselja ovog otočja. Najproblematičniji dosadašnji službeni popis pučanstva mediteranskog područja Hrvatske, a u sklopu njega i jadranskootočnog područja jest onaj iz 1921. godine. U kritičnom trenutku popisa znatni dio ovog područja nalazio se pod talijanskom okupacijom. Zato je za kotareve: Hvar, Šibenik (uključujući i pripadajuće otoke), Zadar (također uključujući i pripadajuće otoke), otočne općine Blato, Korčula, Vela Luka, Mljet, Trogir (s pripadajućim otocima) u drugoj polovini 1924. godine izvršena procjena broja stanovnika na općinskoj razini. Opravdano se može posumnjati u demografsku i popisnu upućenost procjenitelja, jer je za neka naselja (npr. mljetska) ustanovljena depopulacija, premda je u razdoblju 1910-1921. prirodni prirast ovog stanovništva bio iznimno visok i nadmašivao negativni migracijski

saldo. Za sjevernodalmatinska otočna naselja Brgulje, Molat, Ist, Olib, Premuda, Silba i Zapuntel 1921. godine preuzeti su podaci o broju pučanstva ustanovljenog 1910. godine, a isto je učinjeno i s rapskom i paškom populacijom. Navedeni primjeri popisa 1921. godine ukazuju na njegovu znanstvenu irelevantnost, jer osim realnih popisnih podataka, jedan dio prezentiranih podataka predstavlja procjenu, a preostali tek prijepis iz 1910. godine, što predstavlja kronološki raspon od punih 14 godina (1910-1924). Svaka temeljitija demografska analiza ovaj će popis, ukoliko je moguće, zaobići. Za ocjenu međuratnih demografskih parametara preostaje jedino onaj iz 1931. godine. Problem je ovog popisa u tome što je na području pod talijanskom vlašću realiziran s četrdeset dana zakašnjenja u usporedbi s jugoslavenskim.

Nakon II. svjetskog rata popisna otočna problematika ne izdvaja se bitno od općih problema popisa 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. i 1991. godine. Nakon 1961. godine javlja se problem popisnog obuhvata i tretmana našeg stanovništva koje boravi u inozemstvu. Taj će problem 1991. godine na našem otočju dobiti posebnu dimenziju. Iako je otočno pučanstvo zapaženo participiralo još u najranijim migracijama u hrvatskom iseljeništvu, popisnom koncepcijom stalnog stanovništva nije pokazano stvarno prisutno otočno pučanstvo, posebno "iseljeničkih otoka" (Rubić, 1952). U ranijim popisima operiralo se i znanstveno neutemeljenim terminom "privremena migracija". U novijim vanjskim migracijama možemo konstatirati manju relativnu prisutnost otočana nego u razdobljima prijašnjeg iseljeništva. Istodobno se može govoriti o zanemarivanju vanjskih migranata (ponegdje za to nisu niti imali mogućnosti) prilikom popisivanja o otočnom naselju kao mjestu stalnog stanovanja. Stoga su obuhvati inozemnog kontingenta statistički slabo uporabljivi, nepouzdana, a pojmovno i suštinski diskutabilni (npr. "privremenost migracija").

Popis pučanstva iz 1991. godine proveden je u novom ozračju u kojem se znatno veći broj vanjskog i unutarnjeg iseljeništva (jedan od razloga je i novi porezni tretman kuća za odmor) opredjeljuje kao stalno otočno stanovništvo. Rezultat takvog stanja predstavlja diskontinuitet stvarne depopulacije glavnine otočnih naselja. U nekima dolazi do promjene predznaka ukupnog kretanja pučanstva, u drugima pak registrira se smanjenje intenziteta depopulacije, premda su evidentne prethodne negativne komponente ukupnog, a među njima posebno prirodnog kretanja stanovništva. Kao primjere iznenađujućih demografskih promjena u posljednjih deset međupopisnih godina (1981-1991. god.) navodimo primjere devet bivših otoka-općina.

Uspoređujući broj stalnog stanovništva jadranskih otočnih općina 1981. i 1991. godine, vidljiv je osjetni porast broja žitelja (indeks 108,7). Intenzitet promjene dovodi se u sumnju jer brojne otočne demografske analize (naročito na manjim otocima i otočnim skupinama koje se nalaze u sastavu priobalnih općina) govore o blažim, a ponegdje i o suprotnim pokazateljima. U svrhu definicije egzaktnijeg demografskog stanja i aktualnih demografskih procesa izvršili smo analizu demografskih promjena broja žitelja otočnih općina u razdoblju između dva posljednja popisa pučanstva metodom prisutnog stanovništva. Ovo je okrnjena metoda prisutnog stanovništva jer u potpunosti ne obuhvaća sve migrante.

Tablica 1

Pokazatelji promjene broja stanovnika otočnih općina 1981-1991. prema kriterijima "ukupnog stalnog stanovništva" i "stalnog stanovništva u zemlji" (bez "inozemaca")

Otoki-općine	"ukupno stalno" stanovništvo	"stalno stanovništvo u zemlji"
	1991/1981.	1991/1981.
Cres-Lošinj	112,3	112,2
Rab	107,1	109,3
Krk	119,0	117,6
Pag	105,9	103,5
Brač	107,7	106,5
Korčula	106,6	102,9
Vis	104,3	94,7
Hvar	101,4	100,3
Lastovo	125,4	103,7
UKUPNO	108,7	106,7

Izvor:

Dokumentacija 553, RZS, Zagreb, 1984.

Dokumentacija 810, RZS, Zagreb, 1991.

Ostvarena je tako što je iz popisnih podataka 1981. i 1991. kontingent stanovništva na radu u inozemstvu i njima pridruženi članovi izdvojen iz ukupnog stalnog stanovništva! To je uvjetno "prisutno stanovništvo", koje nije u statističkom konceptu, već predstavlja pomoćni pokazatelj. Točnije, riječ je o "stalnom stanovništvu u zemlji" ili prisutnom stanovništvu. Ovaj postupak nije znanstveno opravdan jer, između ostalog, zanemaruje promjene obujma migracijskog kontingenta, ali ipak može poslužiti kao pokazatelj dinamike promjena brojnosti otočnog stanovništva u ovom razdoblju. Podaci o "stalnom stanovništvu u zemlji" pokazuju da je u razdoblju 1981-1991. godine došlo do manjeg porasta broja žitelja nego što proizlazi iz "pročišćenih" podataka. Od devet bivših otoka-općina proizlazi da je u ovom međupopisnom desetljeću depopulacija zabilježena samo na Visu, dok je na ostalim otocima-općinama prisutan porast broja stanovnika, ali ne onakav kakav pokazuje "ukupno stalno stanovništvo".

MALE OTOČNE SKUPINE

Kako je jadranska otočna skupina rijetko naseljena, a depopulacija njen opći tip ukupnog kretanja stanovništva tijekom cijelog dvadesetog stoljeća, poseban problem demografske analize predstavlja praćenje demografskih i ostalih procesa na većini malih otočnih skupina i njihovim otocima. Teškoće demografske analize "male populacije" ogledaju se u tome što minimalne apsolutne promjene determiniraju osjetne relativne promjene. Osim toga, izostanak nekih vitalnih događanja (vrlo je čest slučaj izostanak rađanja) isključuje mogućnost ikakvog kvantitativnog iskazivanja pojave te godine, ali

ujedno predstavlja i prekid u pravilu prikaza desetljetne serije. Problem se potencira pokušaj li se rabiti verižne indekse.

Najvidljivija otočna depopulacijska posljedica jest starenje stanovništva. Budući da je depopulacija desetljećima prisutan proces i starenje je toliko odmaklo da ga ne možemo promatrati uobičajenim pokazateljima. Dobni sastav stanovništva nije tek posljedica nepovoljnih demografskih kretanja, već je i važan činilac budućih promjena stanovništva. Zbog toga se u razmatranju dobnog sastava teži što egzaktnijem vrednovanju. Pored primjene različitih pokazatelja, uobičajena je i njegova tipizacija, a temeljem različitih odnosa udjela triju velikih dobnih skupina (mlada, zrela i stara) nastoji se vrednovati promatrano stanovništvo. U nas je starosni model prvi razradio M. Friganović (1973/74), koji je na temelju različitih kombinacija dobnih skupina mladog odnosno starog stanovništva u populaciji izdvojio pet tipova dobnog sastava. Poslije su drugi autori dorađivali taj model, ali je u osnovi riječ o istom metodološkom postupku.

Budući da se kod otočja radi o raširenom procesu starenja, vrednovanje treba prilagoditi toj činjenici te zapravo tipizirati stupanj ostarjelosti otočnih populacija. Zbog toga smo konstruirali drukčije vrednovanje s namjerom jasnijeg razlikovanja brojnih prostornih jedinica (uporabom prijašnjih tipizacija svi bi otoci bili obuhvaćeni u okviru jednog, maksimalno dva tipa). Umjesto tipizacije temeljene na kombinaciji "mladih" i "starih", posebno je bodovan svaki parametar, kako bi se zbrajanjem tih vrijednosti dobili bodovni pokazatelji demografske starosti otočne populacije (tablica 2).

Tablica 2

Tipizacija stupnja ostarjelosti jadranskog otočnog stanovništva prema bodovnim pokazateljima

Bodovni pokazatelj ostarjelosti (bs)	Tip	Obilježje
90,5-100,0	1	na pragu starenja
84,5-90,0	2	starenje
73,0-84,0	3	starost
65,5-72,5	4	duboka starost
50,5-65,0	5	vrlo duboka starost
30,5-50,0	6	izrazito duboka starost
0,0-30,0	7	krajnje duboka starost

Što se tiče tehnike bodovanja, o tome ukratko. Udjel "mladih" u populaciji boduje se u rasponu od 0,0 do 30,0 bodova, dakle veći udjel mladih nosi više bodova. Udjel "starih" boduje se u rasponu 0,0-70,0 bodova, ali tako da veći udjel starih donosi manje bodova, a veći udjel "mladih" više (više o tome: Nejašmić, 1992). Ukupna je otočna populacija bodovana s 72,5 bodova, što znači da je 1991. godine pripadala 4. tipu – dubokoj starosti. Valja reći da se radi o ranoj fazi 4. tipa (drugim riječima, otočna je populacija tek "zakoračila" u duboku starost). Od ukupno 43 testirana otoka niti u jednom slučaju stanovništvo nije u tipu 1,

stanovništvo jednog otoka je u tipu 2, deset u tipu tri, šest u tipu 4, sedam u tipu 5, devet u tipu 6 te čak deset u tipu 7 (Tablica 3).

Tablica 3

Redosljed jadranskih otoka prema vrijednosti bodovnog pokazatelja (bs) ostarjelosti stanovništva

Redni broj	Otok	Bodovni pokazatelj	Tip
1.	Lošinj	84,5	2
2.	Krapanj*	84,0	3
3.	Čiovo	80,5	3
4.	Rab	80,0	3
5.	Brač	76,5	3
6.	Lastovo*	76,0	3
7.	Korčula	75,5	3
8.	Krk	75,0	3
9.	Koločep	74,0	3
10.	Hvar	73,0	3
11.	Vir	73,0	3
12.	Lopud	71,5	4
13.	Pag	70,0	4
14.	Pašman	69,0	4
15.	Ugljan	68,5	4
16.	Cres	66,5	4
17.	Murter	66,0	4
18.	Vis*	62,5	5
19.	Dugi otok	62,0	5
20.	Šipan	61,0	5
21.	Unije	59,5	5
22.	Vrgada	55,5	5
23.	Mljet	54,5	5
24.	Šolta	52,5	5
25.	Biševo	49,5	6
26.	Silba	47,5	6
27.	Olib	45,0	6
28.	Ist	44,5	6
29.	Ilovik	38,5	6
30.	Iž	37,5	6
31.	Susak	36,5	6
32.	Prvić	36,0	6
33.	Zlarin	35,5	6
34.	Premuda	26,5	7
35.	Sestrunj	20,0	7
36.	Rava	19,0	7
37.	Drvenik Veli	16,0	7
38.	Žirje	14,0	7
39.	Molat	10,0	7
40.	Rivanj	5,5	7
41.	Zverinac	5,0	7
42.	Kaprije	1,0	7
43.	Drvenik Mali	0,0	7
	Otočje ukupno	72,5	4

* Položaj Lastova i Visa na ljestvici viši je od očekivanog. To valja dovesti u vezu s razmjerno velikim brojem djece oficira bivše JNA. Njihovim odlaskom promijenjeno je stanje i u dobnoj strukturi. Izdvajanjem Ubla (glavno oficirsko naselje) iz podataka za 1991. godinu, za Lastovo bi vrijednost bodovnog pokazatelja bila 66, 5, a to znači i prijelaz u tip "duboka starost". Vis bi sličnim postupkom korigiranja ostao u 5. tipu, ali ne u njegovoj ranoj već vjerojatno u kasnoj fazi. Visoka pozicija Krapnja posljedica je uključivanja i obalnog dijela – Brodarice.

Dobna struktura depopulirajućih otoka i otočnih skupina grafički predočena piramidom starosti ima specifični oblik "urne", ali nerijetko zatičemo otočne populacije bez djece, pa i omladinske osnovice, čime model poprima izgled preokrenute piramide ili ga pak slikovno nije moguće prikazati. U takvom slučaju analitički pokazatelji dobne strukture, u prvom redu koeficijenti (indeksi) starosti i koeficijenti dobne ovisnosti poprimaju toliko ekstremne vrijednosti da bivaju gotovo neuporabljivi. Uzmimo primjer indeksa starenja kritična vrijednost kojega iznosi 40,0. Vrlo je rijetka pojava da u nekim većim populacijama ovaj indeks prelazi vrijednost 80,0. Primjeri, ponajprije dalmatinskih otoka, osim što pokazuju porazno dobno stanje (tab. 3), istodobno upućuju na problem izračunavanja ovog, ali ujedno i ostalih indeksa u kojima je devastirana omladinska osnovica populacije. To najbolje ilustriraju šibenski, splitski, zadarski i dubrovački otoci za koje smo dobili indekse starenja peterostruko veće (oko 200,0) nego što je njegova kritična vrijednost. Time se na primjeru jadranskih otoka stavlja na kušnju njegova analitička uporaba.

LITERATURA

Friganović, M. (1973-74): Tipovi dobnoeg sastava stanovništva SR Hrvatske, *Stanovništvo*, Beograd, br. 3-4/73 i 1-2/74., str. 135-152.

Imamović, E. (1975): Antička naselja na otočnoj skupini Cres-Lošinj, *Otočni ljetopis otoka Cresa, Ilovika, Lošinja, Srakana, Suska i Unija*, 2, 1975, str. 212-227.

Konstantin Porfirogenet: *De administrando imperio*.

Kozličić, M. (1990): *Historijska geografija Istočnog Jadrana u Starom vijeku*, Književni krug, Split.

Lajić, I. (1992): *Stanovništvo dalmatinskih otoka – povijesne i suvremene značajke depopulacije*, Consilium i IMIN, Zagreb.

Lakatoš, J. (1914): *Narodna statistika*, Zagreb.

Ljubić, Š. (1876): *Commissiones et relationes Venetae, III Monumenta spectantia historiam slavorum Meridionalium*, Zagreb, str. 220.

Nejašmić, I. (1992): Promjene u dobno-spolnom sastavu stanovništva istočnojadranskog otočja (1953-1991), *Acta geogr. Croat.*, vol. 27, str. 15-34, Zagreb.

Nejašmić, I. (1991): Depopulacija istočnojadranskih otoka i izumiranje kao moguća demografska perspektiva, *Migracijske teme*, Zagreb, god. 7, br. 1, str. 77-99.

Novak, G. (1958): *Osor, Pomorska enciklopedija*, 5, Zagreb.

Pozzo-Balbi, L (1934): *L'isola di Cherso, Studi geografici sulle terre redente*, III Roma.

Rubić, I. (1952): *Naši otoci na Jadranu*, Split.

Scarpa, S. (1941): Studi geografici sull'isola di Lussino, *Studi geografici sulle terre redente*, 5, Bologna.

Soldo, J. (1973): Agrarni odnosi na Žirju od XVIII do XIX stoljeća, *Radovi JAZU*, Zagreb.

Skok, P. (1950): Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, *JAZU*, Zagreb.

Suić, M. (1955): Istočnojadranski otoci u Pseudo Skilakovu Periplusu, *Radovi JAZU*, sv. 208, Zagreb.

Suić, M. (1976): *Antički grad na Istočnom Jadranu*, Institut za arheologiju Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Stošić, K. (1940): *Sela šibenskog kotara*, Šibenik.

Žic, N. (1936): *Istra*, I-II, Zagreb.

Grupa autora (1990): *Studija društveno-ekonomskog razvoja otoka Unije*, Ekonomski institut Zagreb/Centar za razvoj otoka, Unije-Mali Lošinj-Zagreb 1989.

Grupa autora (1983): *Jadranski otoci Jugoslavije*, Poslovna politika, Beograd.

IZVORI

Dokumentacija, Republički zavod za statistiku, br. 553, Zagreb, 1984.

Dokumentacija, Republički zavod za statistiku, br. 810, Zagreb, 1991.

Dokumentacija, Republički zavod za statistiku, br. 881, Zagreb, 1992.

METHODOLOGICAL SPECIFICITIES IN REGARD TO DEMOGRAPHIC RESEARCH OF THE ADRIATIC ISLANDS

Ivan Lajić, Ivo Nejašmić

Institute for Migration and Ethnicity, Zagreb

The paper summarizes methodological specificities in demographic research of the Adriatic islands. Although never large, island population has always been very heterogeneous. Residing on the archipelago over 500 km long, islanders inhabit only some 60 islands and compared to the continental population reveal various specificities. The paper classifies them both in historical perspective and in regard to the present state. Specificities are divided in three groups: special typology in connection with aims of demographic research, special problems concerning credibility of statistical sources and applicability of statistic indicators in the domain of so-called "small populations".

METHODOLOGISCHE BESONDERHEITEN DER DEMOGRAPHISCHEN FORSCHUNGEN DES KROATISCHEN ARCHIPELS

Ivan Lajić, Ivo Nejašmić

Das Institut für Migrationen und Nationalitäten, Zagreb

Der Artikel befaßt sich mit den Besonderheiten der Methodologie der demographischen Forschungen der adriatischen Inseln. Obwohl sie wenig zahlreich ist, war die kroatische Inselpopulation seit eher geographisch sehr heterogen. Die an der fast 500 km langen Inselnfronte aber nur auf gegen 60 Inseln besiedelten Inselpopulationen sind in vielen Segmenten der demographischen Forschungen im Verhältnis zu den kontinentalen Gebieten besonders. Im Artikel werden diese Besonderheiten sowohl in der historischen als auch in der aktuellen demographischen Wirklichkeit hervorgehoben und in Gruppen eingeteilt. Die Besonderheiten der insularen demographischen Forschungen sind in drei Gruppen eingeteilt: die Besonderheiten der Typologisierung in Verbindung mit den Zielen der demographischen Forschungen, die Probleme der statistischen Quellen und ihre Glaubwürdigkeit und die Anwendbarkeit der statistischen Indikatoren auf dem Gebiet der sogenannten "kleinen Populationen".